



Universiteit
Leiden
The Netherlands

Enkele uitgangspunten van een empirisch-pedagogisch onderzoek naar attachment

Ijzendoorn, M.H. van

Citation

Ijzendoorn, M. H. van. (1980). Enkele uitgangspunten van een empirisch-pedagogisch onderzoek naar attachment. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/1352>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/1352>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Dr. Klop. 11/10/10

Enkele uitgangspunten van een empirisch-pedagogisch onderzoek naar attachment

M. H. VAN IJZENDOORN

Samenvatting

In dit artikel wordt met de term 'attachment' de relatief duurzame en specifieke affectieve relatie tussen opvoeder(s) en kind bedoeld. Het artikel vangt aan met een algemene plaatsbepaling van ons empirisch-pedagogisch onderzoek naar het attachmentfenomeen en met enkele inleidende notities over het verschijnsel attachment in de gezinsopvoeding. Het bespreekt vervolgens enkele pedagogisch-antropologische beschouwingen omtrent ouderlijke liefde en kinderlijke gehechtheid, waarbij de noodzaak van empirische toetsing en concretisering van de antropologische vermoedens en suggesties wordt aangeduid.

Tenslotte wordt de ontwikkelingspsychologie, m.n. de leertheorie en de bowlbyaanse controle-theorie, op haar bijdrage tot de opzet van een empirisch-pedagogisch onderzoek naar attachment aangesproken. De conclusie luidt dat dit onderzoek zich, op basis van de controle-theorie, zal moeten richten op de verheldering en mogelijke oplossing van de problematiek van onjuiste attachmentkwaliteiten, die ontstaan als gevolg van een te grote of te geringe 'dichtheid' van het opvoedingsmilieu.

1 Inleiding¹

In de opvoedingswetenschap wordt doorgaans betrekkelijk weinig aandacht geschonken aan de mogelijkheid wijsgerig-theoretische beschouwingen omtrent de opvoeding middels empirisch-pedagogisch onderzoek aan een vorm van gefundeerde kritiek te onderwerpen.

M.n. de pedagogische antropologie loopt meer dan enig andere theoretische discipline binnen de opvoedingswetenschap het gevaar, louter een contemplatieve weerspiegeling van de 'sensus communis' (Linschoten) en van de 'heersende ideologie' (Mollenhauer; Lempert) te zijn, als ze zich niet aan een empirische antropologie- of ideologiekritiek onderwerpt: 'Die Notwendigkeit der empirischen Forschung ist . . . unbestritten: sie muss soviel gesichertes Wissen wie möglich . . . ermitteln, um die hermeneutisch entworfenen Hypothesen an eine Wirklichkeit festzumachen, in der jederzeit pädagogische Veränderungen geschehen. Die versuchsweise verwirklichten Anwendungsmodelle brauchen die dauernde empirische Kontrolle ihrer tatsächlichen Wirkungen, wollen sie nicht selbst zu einem stabilisierenden und konservierenden (gesellschaftlichen) Faktor werden in der Form von Ideologie und Dogmatismus, so dass durch sie ein Hindernis für die 'Erziehung zur Emanzipation' entsteht (Feil, 1976, p. 916; cf. Mollenhauer, 1973; Mollenhauer/Rittelmeyer,

1977). In dit objecttheoretisch georiënteerde artikel kan deze metatheoretische problematiek niet verder bediscussieerd worden (cf. Van IJzendoorn/Tavecchio, 1979b).

In het onderzoeksproject, waarvan hier enkele objecttheoretische uitgangspunten besproken zullen worden, wordt geprobeerd aan de hand van het probleem van pedagogisch relevante determinanten en effecten van de emotionele 'binding' tussen ouders en kind, pedagogisch-antropologische speculaties over de plaats en functie van de liefde in de relatie tussen ouder(s) en kind empirisch te toetsen. In de volgende paragrafen zal in het bijzonder aan de fundering van de hypothese en aan theorieën rond de centrale variabele: attachment, aandacht geschonken worden. De problemen m.b.t. de operationalisering van deze variabele worden in een ander artikel uitvoerig besproken (Van IJzendoorn, 1979).

2 Problematische liefde tussen ouders en kind

Historisch gezien heeft de liefde tussen ouders en kind nogal wat fluctuaties te zien gegeven, als we bijv. Ariès en Shorter mogen geloven. Met name Shorter (1975) signaleert in zijn goed gedocumenteerde, maar wellicht wat pretentius opgezette studie over de ontwikkeling van het sentiment, i.c. de 'moederliefde', in de gezinsopvoeding een waarlijk copernicaanse omwenteling in ouderlijke gevoelens voor het kind in de loop van de 18e eeuw. Terwijl vóór deze omwenteling eigenlijk nauwelijks sprake was van wat we nu liefdevolle gevoelens van ouders voor hun jongste kinderen noemen – een gebrek aan liefde dat uit de ingeburgerde fysieke en psychische verwaarlozing van met name baby's zou zijn op te maken – keerde volgens Shorter met de opkomst van het marktkapitalisme, het verval van de traditionele collectivistische leefgemeenschappen en grootfamilies, en de drastische vermindering van het aantal kindersterftes (cf. Dasberg, 1975) het tij ten gunste van een warmer gezinsklimaat. De moeder werd in de loop van de tijd zelfs grotendeels van productieve arbeid buitenshuis 'vrijgesteld' om zich in het kerngezin met hart en ziel aan de verzorging en opvoeding van haar kinderen te kunnen wijden.

Sommige auteurs zijn van mening dat deze ontwikkeling naar een grotere kwantitatieve 'dichtheid' van het opvoedingsmilieu uiteindelijk heeft geleid tot een exclusieve fixatie van de moeder op haar kinderen, met alle onzekere en ambivalente gevoelens van dien (Van den Berg, 1958; Koch/Rocholl, 1977; Holzkamp, 1973; Richter, 1973). Zo spreekt Van den Berg over de tendens tot 'personality absorption': door verwenning en overprotectie, d.w.z. door een oververhit en verdicht gezinsklimaat, wordt getracht het jonge kind zoveel mogelijk 'klein' en afhankelijk te houden, om het verlies van deze enige reden van bestaan zo lang mogelijk te voorkomen. Hij pleit daarom voor een 'verduunning' van het opvoedingsmilieu, in die zin dat de moeder haar opvoedingsverantwoordelijkheid met meerdere personen zou moeten delen (met vader, groot-

ouders, vrienden, gastouders, crèche-leidsters b.v.) om de mogelijkerwijze verzengende moederliefde wat af te koelen (cf. Dreitzel, 1973).

Anderen daarentegen signaleren in recente ontwikkelingen naar een grotere participatie van moeders aan het maatschappelijk gebeuren een terugkeer naar de situatie waarin van een liefdevolle verhouding tussen ouders en kind nauwelijks meer sprake is. Zij waarschuwen in navolging van Spitz en de jonge Bowlby tegen de gevaren van een 'maternal deprivation', tegen de affectieve verwaarlozing van het jonge kind als gevolg van de emancipatie van de vrouw, die haar 'sleutelkinderen' in de kou zou laten staan (cf. Hassenstein, 1975).

Dergelijke tegenstrijdige interpretaties van de pedagogische gevolgen van bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen wijzen op de noodzaak van onderzoek naar het probleem van de 'dichtheid' van het moderne gezinsopvoedingsmilieu en de invloeden daarvan op de emotionele 'binding' tussen ouders en kind.

3 Pedagogisch-antropologische beschouwingen rond attachment

Ook de pedagogisch-antropologische beschouwingen rond het attachmentfenomeen in de opvoeding van het jonge kind zijn weinig éénduidig over de aard en functie van de 'liefde' in het moderne gezinsleven. Enerzijds wordt algemeen een sterke gehechtheid tussen opvoeder en kind als noodzakelijke voorwaarde voor een optimale kinderlijke ontwikkeling beschouwd. Anderzijds treft men indringende waarschuwingen aan tegen het gevaar van overprotectie, van dubieuze verwennende liefde van de kant van de opvoeder en van een te grote afhankelijkheid van de kant van het kind.

Zo vormt enerzijds de fundamentele natuurlijke hulpeloosheid van het pasgeboren kind een argument ter ondersteuning van de these, dat een hulpbiedende en beschermende liefde van de opvoeder absoluut noodzakelijk is. Begrippen als 'verwaiste Kinder der Natur' (Herder), 'Physiologische Frühgeburt des Menschen' en 'extra-uterines Frühjahr' (Portmann) worden gebruikt om de natuurlijke afhankelijkheid van het kind te schetsen, dat om bescherming, beschutting en liefde vraagt, d.w.z. een attachment met zijn opvoeder nodig heeft om zich met de sociale omgeving te kunnen identificeren en de fysische omgeving te kunnen exploreren (Steffens, 1976). Voor Langeveld is attachment noodzakelijk als voorwaarde voor het vertrouwen van het kind in zijn opvoeder en daarmee essentieel voor de effectiviteit van het opvoedersgezag (Langeveld, 1969). Bollnow accentueert vooral de noodzaak van een gevoel van emotionele geborgenheid voor de ontplooiing van de kinderlijke exploratiedrang. Slechts vanuit een vertrouwenwekkende gehechtheid aan de opvoeder ontsluit zich de anders angstaanjagende wijdere omgeving als kenbaar en exploreerbaar (Bollnow, 1968). Ook Behler wijst op de noodzaak van attachment tussen opvoeder en kind, die leidt tot een veilige 'Schonraum des Lebens', van waaruit het kind

geleidelijk met de harde realiteit geconfronteerd kan worden (Behler, 1971).

Anderzijds echter wordt door een aantal pedagogisch antropologen op de mogelijkheid van 'overmatige bindingsbehoeften' (Langeveld, 1969) bij de opvoeder gewezen, die de ontwikkeling naar zelfstandigheid blokkeert: het kind blijft gevangen in afhankelijkheid (cf. Van den Berg, 1958). Zo schrijft Behler over de 'emotionale Zuneigung', het Duitse equivalent van wat hier attachment genoemd wordt: 'Wie wir wissen, gibt es allerdings auch Fehlformen mütterlicher Fürsorge, die als 'overprotection' das Verselbständigungsprozess des Kindes beeinträchtigen und dann eben gerade das Gegenteil von dem bewirken, was das Gefühl des Aufgehobenseins in der mütterlichen Liebe ursprünglich bewirkt, nämlich: Unsicherheit, mangelnde Initiative und gesteigerte Abhängigkeit anstelle von selbstverständlicher Sicherheit und wachsender Selbständigkeit.' (Behler, 1971, p. 17).

4 Naar een empirisch-pedagogische vraagstelling m.b.t. attachment

Het is duidelijk dat aan bovenbeschreven pedagogisch-antropologische beschouwingen een fundament van intersubjectief toetsbaar bewijsmateriaal ontbreekt², en dat nauwelijks gepoogd wordt meer exact te analyseren onder welke condities overprotectie en verwaarlozing optreden, resp. voorkómen kunnen worden en welke gevolgen extreme vormen van attachment op de kinderlijke ontwikkeling kunnen hebben. In eerste instantie zijn deze beschouwingen veelal rake probleembeschrijvingen: de ideologie van het 'natuurlijk' goede karakter van de mystieke 'moederliefde' wordt geproblematiséerd in die zin dat erop gewezen wordt, dat deze liefde niet altijd in de juiste kwantiteit en kwaliteit voorhanden hoeft te zijn, en er worden hypothesen geformuleerd over de eventueel desastreuze gevolgen van onjuiste attachments voor de kinderlijke ontwikkeling. De noodzaak van empirisch-pedagogisch onderzoek naar de aard van de attachmentproblematiek wordt door deze beschouwingen geïllustreerd. Vragen die rijzen, betreffende o.m. de volgende punten: helt de hedendaagse gezinsopvoeding over naar affectieve verwaarlozing of naar verwenning, naar een tekort aan ouderlijke liefde of juist een teveel aan verstikkende liefde, naar een 'detachment' tussen ouders en kind, of naar een 'anxious attachment' (Bowlby, Ainsworth)? Wat zijn de condities, m.n. in pedagogisch en maatschappelijk opzicht, waaronder deze attachmentpatronen kunnen ontstaan en wat precies zijn de effecten ervan op korte en lange termijn? Wat zijn de mogelijkheden om een als onjuist beoordeelde attachment-situatie te veranderen? Zou een verdunning van het opvoedingsmilieu, b.v. door middel van een nauwere betrokkenheid van de vader bij de opvoeding van het jonge kind, door crèche-bezoek, of door part-time werk van de moeder en opvang van het kind in een gastgezin, tot een betere attachmentkwaliteit tussen kind en opvoeder(s) leiden, of zou b.v.

de moeder zich juist bedreigd gaan voelen door de inbreng van de vader, de crèche-leidster, of de 'gast-moeder'? We kunnen op grond van de pedagogisch-antropologische beschouwingen vermoeden dat de moderne opvoeding van jonge kinderen tussen de Scylla van de affectieve verwaarlozing en de Charybdis van de overprotectie heen moet laveren: empirisch-pedagogisch onderzoek zou de informatie kunnen verzamelen op basis waarvan voorkomen kan worden, dat de opvoeding al in een vroeg stadium op deze klippen loopt en onherstelbare schade lijdt.

Een dergelijk empirisch-pedagogisch onderzoek zal daarbij vruchtbaar gebruik kunnen maken van theorievorming en onderzoek omtrent het verschijnsel 'attachment' in de ontwikkelingspsychologie.

Immers, datgene wat hiervoor werd beschreven als ouderliefde en gehechtheid van het kind aan zijn ouders, wordt in de ontwikkelingspsychologie onder de naam 'attachment' bestudeerd. Er zijn verschillende definities van deze term in omloop³. Wij gaan ervan uit, dat een relatie tussen opvoeder(s) en kind met de term attachment aangeduid kan worden, wanneer de interacties tussen deze personen gekenmerkt worden door een sterke, eventueel verdrongen, affectieve component, en gericht zijn op een zo groot mogelijke fysieke en/of psychische nabijheid tot elkaar; de relatie moet verder een specifiek en duurzaam karakter dragen, hoewel ze niet exclusief (monotroop) en/of onverbrekelijk genoemd hoeft te worden. Een dergelijke omschrijving van attachment als affectieve relatie of band sluit het meest aan bij de definities van Bowlby en Ainsworth. De omschrijving is echter niet onproblematisch, gezien b.v. het omstreden specificiteits- en proximitieitscriterium, dat in de definitie is opgenomen⁴.

In ieder geval blijkt uit deze voorlopige omschrijving van de term attachment, dat er een soortgelijk fenomeen mee bedoeld wordt als waarop de pedagogisch-antropologische beschouwingen betrekking hadden: de zo belangrijke affectief-relationale basis van de opvoeding.

5 De leertheorie en attachment

Er zijn globaal gesproken een tweetal theoretische stromingen m.b.t. attachment te onderscheiden, te weten: de leertheorie ('social-learning theory') en de bowlbyaanse controle-theorie van attachment. De psycho-analytische opmerkingen over de eerste objectrelaties van het kind kunnen zonder meer als een belangrijke inspiratiebron voor beide theorieën gelden, waarbij de leertheorie vooral het accent heeft gelegd op conditioneringsmechanismen achter het ontstaan van een binding tussen opvoeder en kind en het psychosexuele, instinctieve element wat terzijde heeft geschoven, en waarbij de bowlbyaanse richting vanuit een eclecticisch standpunt een aantal oorspronkelijk psychoanalytische hypothesen in een ethologisch, cognitivistisch en systeemtheoretisch raamwerk heeft ingekaderd.

Volgens de leertheorie ontstaat de binding van het kind met de opvoeder

(in deze theorie veelal 'dependency' genoemd) als een 'secondary drive' vanwege zijn associatie met de bevrediging van primaire behoeften. De opvoeder verschaft aanvankelijk (zonder dat hieraan een leerproces bij het kind ten grondslag ligt) positieve reinforcement, doordat hij het kind voedsel en drinken geeft, voor stimulusveranderingen zorgt, de temperatuur reguleert en tactiele stimulatie geeft. Geconditioneerd worden daardoor ouderlijke stimuli als stemgeluid, gezicht, etc., die op hun beurt afgeleide reinforcement-eigenschappen verwerven vanwege hun continuïteit met de primaire versterkers. Welke stimuli precies deze eigenschappen verwerven is afhankelijk van de aard van de omgang tussen opvoeder en kind: sommige opvoeders pakken het kind vaak op om het te strelen en te koesteren, andere geven vaker meer afstandelijk blijk van hun genegenheid, zodat het kind op andere stimuli geconditioneerd raakt. Ieder gedrag van het kind, dat direkt gevolgd wordt door hetzij primaire hetzij geconditioneerde reinforcement wordt versterkt. In geval van specifiek attachmentgedrag merkt de leertheorie op, dat niet iedere respons versterkt wordt, d.w.z. niet iedere willekeurige beweging van het kind bevrediging van primaire behoeften of de aanwezigheid van geconditioneerde reinforcers van de kant van de opvoeder veroorzaakt: huilgedrag zal eerder versterkt worden dan een ongerichte armbeweging, of abstracter uitgedrukt: attachmentgedragingen zullen eerder dan andere responsklassen versterkt worden (Maccoby/Masters, 1970; Gewirtz, 1972).

De leertheoretische verklaring van het ontstaan van attachment tussen opvoeder en kind stuit o.m. op een tweetal problemen, te weten het probleem van de interpretatie van de welbekende Harlow-experimenten en het probleem van de ontwikkeling van het huilgedrag van jonge kinderen. Beide problemen lijken binnen het leertheoretisch paradigma onoplosbaar. De Harlow-experimenten hebben weliswaar op attachments tussen apejong en kunstmoeders betrekking, maar kunnen in dit kader toch als illustratief ethologisch materiaal beschouwd worden. De experimenten tonen op overtuigende wijze aan, dat een apejong zich eerder 'attached' voelt aan een aversief stimulerende en niet-voedende, maar met een zacht vel bedekte kunstmoeder, dan aan een voedende, maar onbedekte 'draadmoeder': de bevrediging van de primaire behoeften aan eten en drinken alleen blijkt noch een voldoende noch een noodzakelijke voorwaarde voor het tot stand komen van attachment te zijn, is de these die door de uitkomsten hiervan geïllustreerd wordt. Andere mechanismen, waarover in de bowlbyaanse controle-theorie meer gezegd wordt, moeten hier een doorslaggevende rol gespeeld hebben⁵.

Een tweede probleem, waarvoor de leertheorie zich gesteld ziet, heeft betrekking op het door Bell en Ainsworth onderzochte huilgedrag van baby's tussen 0 en 1 jaar. Vanuit een leertheoretisch perspectief (hier corresponderend met de common-sense) lijkt huilgedrag door extra aandacht van de kant van de opvoeder versterkt te moeten worden.

Oppakken en/of voeden van de huilende baby zou als een beloning met als kwalijk gevolg een versterkt huilgedrag moeten functioneren: het kind wordt door teveel aandacht verwend, zo luid hier de populaire opvoedingswijsheid. Voorzover van een valide en generaliseerbaar onderzoek gesproken mag worden in geval van het longitudinale observatie-onderzoek van Bell en Ainsworth⁶, moet echter deze opvoedingsideologie op basis van de feiten bekritiseerd worden. De onderzoekers vonden namelijk, dat sensitief en prompt reagerende moeders het huilgedrag van hun kind niet versterkten doch integendeel verminderden in de loop van het eerste levensjaar. Omgekeerd bleken insensitief reagerende moeders, die een lange latentie-tijd nodig hadden alvorens op het huilgedrag van hun kind in te gaan, in de loop van het eerste jaar het huilen eerder te versterken dan te verminderen. Een voor de hand liggende verklaring voor dit opmerkelijke feit kan in de bowlbyaanse controle-theorie gevonden worden: huilgedrag van een baby moet in eerste instantie als attachmentgedrag gezien worden, dat tot het aangeboren gedragsrepertoire behoort en dat de overlevingskansen van een hulpeloos kind aanzienlijk vergroot, vanwege het doeltreffende signaalkarakter ervan voor de beschermende en verzorgende soortgenoten. Dit attachmentgedrag wordt door een kind ten toon gespreid (geactiveerd) als het zich door een overvloed of tekort aan interne of externe prikkels bedreigd voelt, of wanneer het anticipeert op een dergelijke bedreigende situatie, die kan gaan ontstaan als zich geen opvoeder in zijn nabijheid bevindt. Het gedrag wordt getermineerd, om met de door Bowlby gebruikte systeemtheoretische begrippen te spreken, als het huilgedrag zijn 'set-goal', (cf. par. 6) namelijk nabijheid van de opvoeder, bereikt. Door contactopname van de kant van de opvoeder wordt het kind gerustgesteld: er is iemand aanwezig die zijn prikkelniveau kan moduleren. In de loop van het eerste levensjaar bouwt het kind een beeld op van de bereikbaarheid van de 'attached' persoon: hoeft het slechts een 'kik' te geven, om contactopname te laten plaatsvinden, dan krijgt het vertrouwen in zijn omgeving, en voelt het een minder sterke aandrang ook maar vanwege de minste of geringste aanleiding d.m.v. huilen te zorgen dat de opvoeder in de directe nabijheid vertoeft. Deze behoefte wordt echter wel versterkt, als een kind de ervaring heeft, lang te moeten wachten voordat zijn natuurlijke attachmentgedrag beantwoord wordt, of op inconsequente wijze tegemoet getreden is. Het zal zich 'anxious attached' tonen en snel huilen uit angst door een prikkelvloed overweldigd te kunnen worden in afwezigheid van de 'attached' persoon. Een dergelijke plausibele verklaring voor de ontwikkeling van het huilgedrag is binnen de leertheorie niet voorhanden.

6 De bowlbyaanse controle-theorie van attachment

In deze paragraaf zal de controle-theorie, die hiervoor reeds meerdere malen geraadpleegd werd, wat meer systematisch besproken worden.

als orthodox psychoanalyticus gaat Bowlby bij de opbouw van zijn theorie eclecticisch te werk en distantieert hij zich expliciet van zijn vroegere exclusieve binding aan de traditionele psychoanalyse: hij preferereert de hypothese-toetsende boven de retrospectieve methode, die met haar ex-post-facto verklaringen alles lijkt te kunnen bewijzen, hij gebruikt niet slechts gegevens uit (diepte-) interviews, maar ook uit directe observatie van jonge kinderen en hij introduceert gegevens uit het dierenrijk als illustratief materiaal voor zijn thesen. De psychoanalyse blijft voor hem als bron van hypothesen een rol van betekenis spelen, mede vanwege het feit dat deze theorie als eerste en lange tijd als enige, aandacht besteedde aan de problemen rond de opvoeder-kind binding. De voornaamste inspiratiebron voor Bowlby lijkt echter de ethologie te zijn, waaraan hij het evolutionaire perspectief op attachmentgedrag als in zekere zin genetisch voorgeprogrammeerd gedrag ontleent. Uit de systeemtheorie worden begrippen als 'set-goal', 'feedback', 'goal-corrected behavior' overgenomen, terwijl de cognitieve ontwikkelings-theorie met termen als 'object-permanentie' en 'decentratie' bij de verdere uitbouw van de theorie een rol gaat spelen. Opvallend weinig aandacht wordt echter aan de voor de opvoedingswetenschap zo belangrijke axiologische problemen geschonken, zoals blijkt uit zijn wel heel summier discussie over het begrip 'mental health', als doel van iedere opvoeding. Dit begrip wordt door hem als 'aanpassing' gedefinieerd (Bowlby, 1975; cf. Schaffer, 1971, p. 30): de afwezigheid van stress als gevolg van een ongelukkige vorm van onaangepastheid aan de omgeving, waarbij een 'aangepast' persoon zowel over een grote dosis zelfvertrouwen beschikt, alsook over vertrouwen in de medemens in tijden van nood.

Ook de historisch-maatschappelijke context van de opvoeder-kind relatie krijgt relatief weinig aandacht, vooral vanwege Bowlby's mening, dat het hier toch wel om een elementair universeel fenomeen gaat. Zoals we echter hiervoor hebben gezien, is zeker het fenomeen van de ouderlijke attachment door contextuele factoren beïnvloedbaar en historisch variabel en moeten Bowlby's genetische verklaringen in dit opzicht gerelativeerd worden.

De belangrijkste these van de bowlbyaanse controle-theorie luidt, dat menselijk attachmentgedrag biologische wortels heeft, die slechts vanuit een evolutionair perspectief begrepen kunnen worden. Bepaalde gedragscomponenten hebben een grote 'survival value' en worden in de loop van de evolutie in het genetisch potentieel opgeslagen en overgedragen op de jongere generaties. Men mag aannemen, dat er een aantal genetisch bepaalde biologische beveiligingen bestaat om de ouderlijke zorg ten tijde van de kinderlijke hulpeloosheid te garanderen, niet alleen in het ouderlijk gedrag, maar ook in het kinderlijk gedragsrepertoire: kinderlijk attachmentgedrag, waarvoor de controle-theorie de meeste aandacht heeft. Nu kan de 'survival value' van attachmentgedrag niet zonder meer aan de hand van de luttele gevaren die het kind in de

hedendaagse westerse samenleving bedreigen, vastgesteld worden. Daarvoor moet men volgens Bowlby terug naar de 'environment of evolutionary adaptedness' (Bowlby, 1971, p. 75ff.), de omgeving waarin de soort gedurende een evolutie-periode van miljoenen jaren zich heeft ontwikkeld. In deze omgeving, zo stelt Bowlby, had attachmentgedrag van de onvolwassen soortgenoten en de ouderlijke equivalent ervan, de functie de nakomelingen te beschermen tegen gevaren, m.n. tegen aanvallen van roofdieren. Zelfs nu nog, in een omgeving die zich in enkele duizenden jaren ver van de oorspronkelijke omgeving heeft verwijderd, blijft genetische overdracht van de neiging tot de beste aanpassing aan die omgeving voortbestaan, blijft m.a.w. het kind de neiging behouden aan zijn opvoeder 'attached' te geraken, d.w.z. attent te blijven op het bewaren van een veilige afstand, of beter gezegd een veilige nabijheid tot de opvoeder. De basis voor het ontstaan van attachmentgedrag moet derhalve niet gezocht worden in de momentane belonende voeding en verzorging, die contact veelal met zich meebrengt, maar in de biologische functie, die dit gedrag vervulde tijdens de miljoenen jaren lange 'struggle for life' in het oorspronkelijke leefmilieu van de menselijke soort.

Tegen deze achtergrond kan de ontogenese van het attachmentgedrag adekwater m.b.v. systeemtheoretische dan met leertheoretische begrippen beschreven worden. De organisatie van het kinderlijk gedrag wordt door Bowlby vergeleken met een controle-systeem, dat via feedback-mechanismen quasi doelgericht kan functioneren. Het 'geprogrammeerde' systeemdoel van attachmentgedrag ('set-goal') is het handhaven van contact met en nabijheid tot de opvoeder, terwijl de gedragingen die als output ter realisering van het systeemdoel ingezet worden flexibel en aanpasbaar aan specifieke omstandigheden als input zijn: een kind dat nog niet over voldoende bewegingsmogelijkheden beschikt zal eerder passieve attachmentgedragingen met signaalkarakter, zoals huilen, vertonen, een wat ouder kind zal proberen actieve attachmentgedragingen, zoals volgen, in te zetten. Het nog wat oudere kind zal door zijn inzicht in de planning van het ouderlijk gedrag, deze in zijn planning van attachmentgedrag incalculeren en rekening houden met verschuivingen van het doelobject: er ontwikkelt zich een 'goal-corrected partnership' (Marvin, 1977).

Systeemtheoretisch kan niet gesproken worden van reinforcement en extinctie van gedragspatronen, maar moeten de termen: activering en terminering, gebruikt worden. Geactiveerd wordt het controle-systeem door de informatie dat de 'set-goal' bij lange na niet gerealiseerd is, tenzij andere doelen, die tegengesteld zijn aan het attachmentdoel interfereren (de baby huilt als de opvoeder niet hoorbaar of zichtbaar in de nabijheid is, tenzij het slaapt of opgaat in spel of exploratie), getermineerd wordt het systeemfunctioneren door de realisatie van de 'set-goal' (de opvoeder pakt het huilende kind op, zodat de grootst mogelijke nabijheid tot stand gebracht is).

Het is goed op deze plaats nogmaals erop te wijzen, dat een kind niet uitsluitend door het streven naar nabijheid bepaald wordt, zoals ook de opvoeder niet alleen op de verzorgende en opvoedende taken gefixeerd hoeft te zijn (Ainsworth, 1972; Ainsworth, 1973). Zou dit wel het geval zijn, dan zou de overprotectieve, verstikkende liefde waarover hiervoor gesproken is, inderdaad altijd onvermijdelijk zijn. Het kind heeft concurrerende gedragssystemen zoals exploratie en spel, de opvoeder heeft naast de bemoeienissen met het kind veelal een reeks andere werkzaamheden en bezigheden. Sprake is dan van een balans tussen gedragssystemen. Deze balans kan op verschillende manieren uit evenwicht raken. Zo kan een angstig 'attached' kind, dat te vaak heeft moeten ervaren dat zijn attachmentgedrag niet beantwoord werd door attachmentgedrag van de ouders omdat zij teveel in andere activiteiten geïnvolveerd waren, nauwelijks nog aan exploratie toekomen, maar gefixeerd blijven op de realisering van het doel: nabijheid tot de opvoeder(s). Hier zou dan sprake kunnen zijn van verwaarlozing. Het is anderzijds ook mogelijk, dat de opvoeder zo weinig andere bezigheden buiten de opvoeding van het kind heeft, dat hij gefixeerd raakt op de attachment met het kind, een fixatie die interfereert met het exploratiegedrag van het kind.

Niet alleen 'verwaarlozing', maar ook 'overprotectie' kan het kind van exploratie van zijn sociale en fysieke omgeving afhouden, met wellicht als meest extreem gevolg het ontstaan van een autistische cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling (Bowlby, 1975, p. 221; cf. Tinbergen, 1978).

Bowlby zelf meent, dat de balans niet uit evenwicht raakt als gevolg van 'verwenning', d.w.z. extreme affectie van de kant van de ouders, maar integendeel als gevolg van 'verwaarlozing' in de vorm van actuele of dreigende separatie-ervaringen (dreiging van de ouders het kind in de steek te laten, als veelgebruikt en effectief disciplineringsmiddel), of van het gebruik van zg. 'love-withdrawal' als 'opvoedingstechniek': door deze ervaringen wordt het grondvertrouwen van het kind in de toegankelijkheid van de opvoeders ten tijde van reëel of denkbeeldig gevaar in ernstige mate geschokt, en is een fixatie op de 'set-goal' nabijheid het gevolg.

Overigens staat deze hypothese niet diametraal tegenover de verdunningshypothese, zoals we die hiervoor hebben besproken. Ambivalente, verstikkende 'moederliefde' is liefde die als een middel (vaak ten bate van het eigen psychisch evenwicht) en niet als een gegeven beschouwd wordt, d.w.z. evenals in geval van 'love-withdrawal' tot ingrediënt van een techniek gedegradeerd is en daardoor een angstige, onzekere attachment bij het kind tot gevolg heeft. Een kind dat het onderscheid tussen zijn existentie als zodanig en zijn gedrag of handelen nog niet kan maken, zal ieder verlies van ouderlijke liefde, al dan niet als gevolg van bepaalde gedragingen, verabsoluteren tot een aanslag op zijn existentie, ook al is dit verlies nog zo tijdelijk en wordt het achteraf overgecom-

penseerd (Kreppner, 1977). Het heeft, zo kunnen we vermoeden, een niet-conditionele attachment van de opvoeder(s) nodig, om zelf een 'secure attachment' (Ainsworth) te kunnen ontwikkelen, op basis waarvan een optimale cognitieve en sociaal-emotionele ontplooiing mogelijk wordt.

7 Besluit

Uitgangspunt voor het empirisch-pedagogisch onderzoek naar attachment vormt de discussie in de pedagogische antropologie over de plaats en functie van de emotionele binding tussen ouders en kind in de opvoeding. Het is de bedoeling de speculatieve pedagogisch-antropologische thesen over aard en gevolgen van deze binding in de hedendaagse gezinsopvoeding langs empirische weg op hun houdbaarheid en reikwijdte te toetsen. De metatheoretische achtergronden en implicaties van deze intentie zijn in dit artikel niet bediscussieerd (cf. Van IJzenendoorn/Tavecchio, 1979b). Wel is de objecttheoretische dimensie van het onderzoek besproken. Met name de bowlbyaanse controle-theorie lijkt een belangrijke bijdrage te kunnen leveren aan de concretisering en operationalisering van het in de pedagogische antropologie wat vaag gebleven fenomeen van de liefdevolle band tussen ouders en kind, hoewel niet verwacht mag worden dat deze theorie een oplossing voor alle problemen kan aandragen.

Als probleemstelling voor het empirisch-pedagogische onderzoek is uit bovenstaande overwegingen de vraag voortgevloeid of er een verband bestaat tussen de 'dichtheid' van het opvoedingsmilieu en de kwaliteit van de attachment van het kind aan zijn opvoeders.

Met begrip 'dichtheid' wordt in dit kader niet de hoeveelheid relaties tussen personen in een bepaalde groep bedoeld; een dergelijke groepsdynamische interpretatie beschouwt dichtheid als een indicator voor de mate van groepscohesie en voor de mate waarin van een éénduidige conformiteitsdruk op het individuele lid van de groep sprake is.

Veeleer wordt dichtheid in kwantitatieve zin geïnterpreteerd als het aantal mogelijkheden dat het kind geboden wordt zich aan meerdere opvoeders te hechten: er is sprake van een zeer 'dicht' opvoedingsmilieu wanneer het kind slechts met zijn moeder een affectief gekleurde en relatief duurzame relatie kan opbouwen, daarentegen kan van een minder dicht milieu gesproken worden wanneer het kind de gelegenheid krijgt naast de relatie met zijn moeder ook een hechte relatie met andere opvoeders zoals zijn vader, een crèche-leidster, een oppas, etc. op te bouwen. Daarnaast heeft het begrip dichtheid een kwalitatieve dimensie, nl. de emotionele 'lading' van de relaties van de opvoeder(s) met het kind: een dichter opvoedingsmilieu wordt gekenmerkt door zeer intense gevoelens van verbondenheid van de opvoeder(s) met het kind, zo intens dat men zou kunnen spreken van (te) 'hete inbakering' van of 'verzen-gende liefde' voor het kind (Van den Berg); daarentegen bestaat een in

kwalitatief opzicht minder dicht opvoedingsmilieu uit meer zakelijk getinte relaties tot het kind, waarin gevoelens van genegenheid een vanzelfsprekende, niet telkens geaffirmeerde rol spelen. Deze kwalitatieve dimensie van het verschijnsel dichtheid moet als een 'wegingsfactor' voor de kwantitatieve indicatoren beschouwd worden. De operationaliseringsproblemen die met deze variabele dichtheid samenhangen zullen elders besproken worden (cf. Van IJzendoorn/Tavecchio, 1979b). Het is duidelijk dat de vraag naar het verband tussen dichtheid van het opvoedingsmilieu en attachmentkwaliteit op velerlei manieren geconcretiseerd zou kunnen worden. Zo zou het interessant zijn te onderzoeken welke invloeden van een verdunning van het opvoedingsmilieu door inschakeling van crèches op de attachmentkwaliteit uitgaan.

Dezelfde vraag zou gesteld kunnen worden bij de opvoeding van kinderen in grotere samenlevingsverbanden, zoals de traditionele grootfamilie of de moderne commune. In het onderzoeksproject waarvan hier enkele objecttheoretische uitgangspunten belicht zijn, zal de focus op de mogelijke rol van de vader in de verdunning van het opvoedingsmilieu gericht zijn. Hoewel de 'sensus communis' de vader nog steeds een relatief passieve – hoogstens ludieke – rol voorschrijft als het gaat om de opvoeding van de jongste kinderen, en de opvoedingsverantwoordelijkheid grotendeels aan de moeder oplegt, is het van belang om bij verschuiving van rolpatronen in de richting van een meer gelijke participatie van vader en moeder aan de opvoeding de gevolgen van deze kwantitatieve verandering van de dichtheid van het opvoedingsmilieu op de kwaliteit van de attachments van het kind te onderzoeken.

Te lang is in de pedagogiek de rol van de vader als opvoeder onderbelicht gebleven.

Dr. M. H. VAN IJZENDOORN, wetenschappelijk medewerker bij de vakgroep Wijsgerige en Empirische Pedagogiek van de Rijksuniversiteit te Leiden, correspondentieadres: J. Bosboomstraat 13, 3817 DP Amersfoort.

Noten

1. Dit artikel werd geschreven in het kader van het Kernonderzoekprogramma van de vakgroep Wijsgerige en Empirische Pedagogiek, Rijksuniversiteit Leiden. De auteur dankt de leden van de onderzoeksgroep, te weten drs. L. J. Beukeelaar, Prof. dr. L. de Klerk, drs. P. M. Kroonenberg, drs. J. Reijngoud, drs. C. R. M. Souverein, drs. G. H. Steffens en in het bijzonder dr. L. W. C. Tavecchio voor hun constructieve kritiek op eerdere versies van dit artikel.

2. Natuurlijk zijn er enkele indicaties voor het waarheidsgehalte van de pedagogisch-antropologische beschouwingen. Zo is het opmerkelijk, dat verschillende auteurs tot soortgelijke descripties van de attachmentproblematiek komen. Tevens wordt door de beschrijvingen een 'Ja, so ist es auch'-indruk opgeroepen, die bijv. door Seiffert een belangrijke toetssteen voor de waarheid van deze beschouwingen genoemd wordt (Seiffert, 1971, p. 33).

3. Zie bijv. de definities van Gewirtz/Boyd, 1977; Ainsworth, 1973; Passman/Weisberg, 1975; Leifer et al., 1972; Cohen, 1974; Yarrow, 1972, die alle zijn weergegeven en becommentarieerd in Van IJzendoorn, 1978.

4. Cf. Cohen, 1974; Rosenthal, 1973; Lamb, 1974. Omstrede is bijv. de mate van specificiteit in de gehechtheid van het kind aan personen uit zijn omgeving. Ook is niet direct duidelijk in hoeverre 'nabijheid' een goed criterium voor attachment is. Zo indiceert een grotere afstand tot de moeder in een relatief onbekende omgeving soms een hechtere binding tussen moeder en kind: de moeder wordt dan meer gebruikt als een 'veilige exploratie-basis' (cf. Van IJzendoorn et al., 1979a; Van IJzendoorn, 1979).

5. cf. Mussen et al., 1969, p. 210 ff. We zullen de grote hoeveelheid ethologisch materiaal, dat op deze these betrekking heeft en dat bijv. door Hinde en Cairns is verzameld, in deze context niet aan de orde stellen: de Harlow-experimenten zijn exemplarisch voor dit materiaal dat overigens slechts een illustratie i.p.v. een bewijs kan vormen m.b.t. de verklaring van menselijk gedrag, waarin de faktor 'taal' zo'n belangrijke rol speelt.

Overigens betekent het feit dat de leertheorie hier tekort schiet niet dat leertheoretische principes geen rol zouden kunnen spelen in de verklaring van verdere ontwikkelingen van aspecten van attachment.

6. Bell en Ainsworth gebruiken een enigszins achterhaalde methode van data-analyse i.p.v. de ook voor rangcorrelatie-coëfficiënten geschikte 'time-lagged' correlatie-analyse. Boyd en Gewirtz leverden op dit onderzoek deels door Bell en Ainsworth weerlegde kritiek, die echter de substantie van het artikel niet raakt (Gewirtz en Boyd, 1977). We hebben hier overigens slechts een globale beschrijving van enkele onderzoeksresultaten gegeven, voorzover deze in de context van belang waren.

Literatuur

Ainsworth, M.D.S., Attachment and dependency: a comparison. In: Gewirtz, J. L. (ed.) *Attachment and dependency*. Winston, Washington D.C. 1972

Ainsworth, M. D. S., The development of infant mother attachment. In: Caldwell, B. M./H. N. Ricciuti (eds.), *Review of child development research III*, University of Chicago Press, Chicago 1973

Ainsworth, M. D. S./S. M. Bell, Infant crying and maternal responsiveness: a rejoinder to Gewirtz and Boyd. In: *Child development*, 48 (1977)

Behler, W. (Hrsg.), *Das Kind. Eine Anthropologie des Kindes*. Herder, Freiburg 1971

Bell, S. M./M. D. S. Ainsworth, Infant crying and maternal responsiveness. In: *Child development*, 43 (1972)

Berg, J. H. van den, *Dubieuze liefde in de omgang met het kind. Over de late gevolgen van te veel of te weinig moederlijke toewijding tijdens de jeugd*. Callenbach, Nijkerk, 1958

Bollnow, O. F., *Die pädagogische Atmosphäre. Untersuchungen über die gefühlsmässigen zwischenmenschlichen Voraussetzungen der Erziehung*. Quelle, Heidelberg, 1968 (3)

Bowlby, J., *Maternal care and mental health*. World Health Organization, Geneva, 1951

- Bowlby, J, *Attachment and loss* Volume I *Attachment* Penguin, Harmondsworth, 1971 (2)
- Bowlby, J, *Attachment and loss* Volume II *Separation, anxiety and anger* Penguin, Harmondsworth, 1975 (2)
- Cohen, L J, The operational definition of human attachment In *Psychological bulletin*, 81 (1974)
- Dasberg, L, *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel* Boom, Meppel, 1975 (2)
- Dreitzel, H -P, Introduction Childhood and socialization In Dreitzel, H -P (ed) *Childhood and socialization* MacMillan, New York 1973
- Feil, H -D, Zur Notwendigkeit einer empirischen padagogischen Anthropologie In *Pad Rundschau* (30) 1976
- Gewirtz, J L (ed), *Attachment and dependency* Winston, Washington D C, 1972
- Gewirtz, J L /E F Boyd, Does maternal responding imply reduced infant crying? A critique of the 1972 Bell and Ainsworth report In *Child development*, 48 (1977)
- Gewirtz, J L /E F Boyd, In reply to the rejoinder to our critique of the 1972 Bell and Ainsworth report In *Child development* 48 (1977)
- Hassenstein, B, Tagesmutterkinder in Gefahr In Schulz, W et al (Hrsg), *Tagesmutter Was brauchen unsere Kinder in den ersten Lebensjahren? - Probleme der familienerganzenden Sozialisation in der fruhen Kinderheit* Beltz Verlag Weinheim/Basel, 1975
- Holzcamp, K, *Sinnliche Erkenntnis Historischer Ursprung und gesellschaftliche Funktion der Wahrnehmung* Athenaum, Frankfurt a M, 1973
- IJzendoorn, M H van, *Attachment, feit of fictie?* Pedagogisch Instituut, Leiden, 1978 (interne publikatie)
- IJzendoorn, M H van Operationaliseringsproblemen bij onderzoek naar attachment In *Ped Studien*, sept 1979
- IJzendoorn, M H van/L W C Tavecchio/J Reijngoud, *Prolegomena tot een empirisch-pedagogisch onderzoek naar attachment*, Pedagogisch Instituut (Vakgroep W E P) Leiden 1979a (Interimrapport I)
- IJzendoorn, M H van/L W C Tavecchio, *Theoretische overwegingen t a v een empirisch-pedagogisch onderzoek naar attachment en een vooronderzoek naar de relatie tussen dichtheid van het opvoedingsmilieu en attachmentkwaliteit*, Pedagogisch Instituut (vakgroep W E P) Leiden 1979b (Interimrapport II)
- Koch, R /G Rocholl, Kritische Psychologie als Kritik 'privater' Kleinkinderziehung In Braun, K -H /K Holzcamp (Hrsg), *Kritische Psychologie Bericht uber den 1 Internationalen Kongress*, Band 2 Pahl-Rugenstein, Koln 1977
- Kreppner, K, *Überlegungen zur Entwicklung eines theoretischen Rahmens zur Analyse fruhkindlicher Sozialisationsprozesse Ein Versuch unter besonderer Berücksichtigung der innerfamilialen Beziehungs- und Kommunikationsstruktur in ihrer Auswirkung auf die Entwicklung des Kindes* Max-Planck-Institut für Bildungsforschung, Berlin 1977 (unveroff Ms)
- Lamb, M E, A defense of the concept of attachment In *Human development*, 17 (1974)
- Langeveld, M J, *Beknopte theoretische pedagogiek* Wolters-Noordhoff 1969 (13)
- Maccoby, E E /J C Masters, Attachment and dependency In Mussen, P H (ed)

- Carmichael's manual of child psychology, Vol. 2. Wiley, New York 1970 (3)
- Marvin, R. S., An ethological-cognitive model for the attenuation of mother-child attachment behavior. In: Alloway, T. et al. (eds.), *Attachment behavior*. Plenum, New York, 1977
- Mollenhauer, K., *Erziehung und Emanzipation*, München 1970
- Mollenhauer, K./C. Rittelmeyer, *Methoden der Erziehungswissenschaft*, München 1977
- Mussen, P. H. et al., *Child development and personality*. Harper, New York 1969³
- Richter, H. E., Pathogenic constellations in family dynamics. In: Dreitzel, H.-P. (ed.), *Childhood and socialization*. MacMillan, New York 1973
- Rosenthal, M. K., Attachment and mother-infant interaction: some research impasse and a suggested change in orientation. In: *Journal of child psychology and psychiatry*, 14 (173)
- Schaffer, H. R., *The growth of sociability*. Penguin, London 1971
- Seiffert, H., *Einführung in die Wissenschaftstheorie 2. Geisteswissenschaftliche Methoden: Phänomenologie – Hermeneutik und historische Methode – Dialektik*. Beck, München 1971 (3)
- Shorter, E., *De wording van het moderne gezin*. Ambo, Baarn 1975
- Steffens, G. H., *Syllabus wijsgerig pedagogische antropologie*. Pedagogisch Instituut, Leiden 1976 (5) (interne publikatie)
- Tinbergen, N., *Visie op hulpverlening aan autistische kinderen*. Studiedag Psychotisch gedrag bij kinderen, Vereniging O. en A., Apeldoorn 1978